O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324

TARIX
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

Mahbuba TILAVOVA,
Tadqiqotchi, O‘zbekiston milliy universiteti, Toshkent, O‘zbekiston

T.f.d., professor A.Xoliqulov taqrizi asosida

QARAMLIK DAVRIDA BUXORO AMIRLIGI MA’MURIY BOSHQARUVINING O‘ZGARISHI VA UNING ZARAFSHON VODIYSI IJTIMOIY-IQTISODIY HAYOTIGA TA’SIRI

Annotatsiya

Maqolada 1868-yildan so‘ng Rossiya imperiyasiga siyosiy jihatdan qaram bo‘lib qolgan Buxoro amirligining ma’muriy boshqaruv tizimi hamda bu tizimning Zarafshon vodiysi aholisi ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilinadi. Amir vakolatlarining shartnomalar va Rossiya siyosiy agentligi orqali toraytirilishi, qushbegi, qozikalon, otaliq va devonbegi kabi oliy mansablardan tashkil topgan markaziy apparat, shuningdek, beklik, amlokdorlik va aminlik bo‘g‘inlariga asoslangan mahalliy boshqaruvning amaldagi faoliyati arxiv hujjatlari, sayyohlar qaydlari va tarixshunoslik asarlari asosida yoritiladi. Soliq undirish, suv taqsimoti, sud ishlari hamda savdo-moliya sohasidagi boshqaruv amaliyoti oddiy aholi turmushini qay darajada belgilab bergani ko‘rsatilib, an’anaviy boshqaruv shakllari saqlangani holda ularning mazmuni imperiya manfaatlariga bo‘ysundirilgani asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro amirligi, protektorat, Rossiya siyosiy agentligi, qushbegi, qozikalon, beklik, amlokdorlik, xiroj, Zarafshon vodiysi, suv taqsimoti.

ИЗМЕНЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В ПЕРИОД ЗАВИСИМОСТИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ ЗЕРАВШАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация

В статье анализируется система административного управления Бухарского эмирата, оказавшегося после 1868 года в политической зависимости от Российской империи, а также влияние этой системы на социально-экономическую жизнь населения Зеравшанской долины. На основе архивных документов, записок путешественников и историографических трудов рассматриваются сужение полномочий эмира посредством договоров и Российского политического агентства, структура центрального аппарата, включавшего высшие должности кушбеги, казикалона, аталыка и диванбеги, а также реальная деятельность местного управления, основанного на звеньях бекства, амлякдарства и аминства. Показано, в какой мере практика управления в сферах сбора налогов, распределения воды, судопроизводства, торговли и финансов определяла повседневную жизнь простого населения. Обосновывается вывод о том, что при сохранении традиционных форм управления их содержание было подчинено интересам империи.

Ключевые слова: Бухарский эмират, протекторат, Российское политическое агентство, кушбеги, казикалон, бекство, амлякдарство, харадж, Зеравшанская долина, водораспределение.

TRANSFORMATION OF THE ADMINISTRATIVE SYSTEM OF THE EMIRATE OF BUKHARA DURING THE PERIOD OF DEPENDENCE AND ITS IMPACT ON THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE ZARAFSHAN VALLEY

Annotation

The article analyses the administrative system of the Emirate of Bukhara, which fell into political dependence on the Russian Empire after 1868, and the impact of this system on the socio-economic life of the population of the Zarafshan Valley. Drawing on archival documents, travellers’ accounts and historiographical works, the study examines the narrowing of the emir’s powers through treaties and the Russian Political Agency, the structure of the central apparatus built around the high offices of qushbegi, qozikalon, otaliq and devonbegi, and the actual functioning of local government organised in bekliks, amlokdorliks and aminliks. The article shows to what extent administrative practice in tax collection, water distribution, judicial affairs, trade and finance shaped the everyday life of ordinary people. It concludes that while the traditional forms of government were preserved, their substance was subordinated to the interests of the empire.

Key words: Emirate of Bukhara, protectorate, Russian Political Agency, qushbegi, qozikalon, beklik, amlokdorlik, kharaj, Zarafshan Valley, water distribution.

Kirish. Milliy davlatchilik tarixini xolis o‘rganish mustaqil O‘zbekiston tarix fanining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Sovet davrida Buxoro amirligi boshqaruvi ko‘pincha bir tomonlama, «qoloq feodal tuzum» qolipida tasvirlangan, uning Rossiya imperiyasiga qaramlik sharoitidagi asl holati esa mafkuraviy talqinlar ortida qolib ketgan edi. Arxiv hujjatlari va zamondoshlar qaydlari asosida protektorat davridagi boshqaruv tizimini qayta tiklash bu bo'shliqni to‘ldiradi. Bu tadqiqot tashqi bosim ostida davlat institutlari qanday o'zgarishini, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini yo‘qotgan boshqaruvning jamiyatga qanday qimmatga tushishini ko'rsatadi. Bunday tarixiy tajriba boshqaruv samaradorligi va amaldorlar mas‘uliyati masalalari haqida o‘ylash uchun ham ibratli manba bo‘la oladi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Zarafshon vodiysi ikki xil siyosiy tuzum chegarasida bo‘linib qoldi. 1868-yilgi harbiy mag‘lubiyatdan keyin vodiyning yuqori va o‘rta qismi, ya’ni Samarqand va Kattaqo‘rg‘on bekliklari Rossiya imperiyasi

tarkibidagi Zarafshon okrugiga aylantirildi. Quyi oqimdagi Karmana, Ziyovuddin, Xatirchi va Nurota bekliklari hamda Buxoro atrofidagi amlokdorliklar esa amir ixtiyorida qoldi. Amirlik saqlanib qoldi. Biroq endi u avvalgi davlat emas edi. Tashqi aloqalar, harbiy ishlar, bojxona va pul muomalasi bo‘yicha vakolatlari shartnomalar bilan qisqartirilgan, ichki boshqaruvi esa Rossiya siyosiy agentligining doimiy kuzatuvi ostiga olingan yangi siyosiy tuzilma vujudga keldi.

Shu bois amirlikning qaramlik davridagi ma’muriy tizimini o‘rganish faqat davlat tuzilishi tarixi doirasida qolmaydi. Soliqni kim va qancha miqdorda undirgani, ariq suvi kimning buyrug‘i bilan taqsimlangani, da’vo kimning huzurida ko‘rilgani dehqon, hunarmand va savdogarning kundalik turmushiga bevosita daxldor masalalar edi. Zarafshon suviga butunlay bog‘liq bo‘lgan quyi vodiy aholisi uchun esa bu savollar tirikchilik masalasiga aylangan.

Maqolaning maqsadi qaramlik davrida Buxoro amirligining markaziy va mahalliy boshqaruvida yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlash hamda ularning Zarafshon vodiysi aholisi ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’sirini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy-tarixiy tahlil va tizimli yondashuv usullari qo‘llanildi. O‘zbekiston Milliy arxivi hujjatlari, rus va yevropalik sayyohlarning qaydlari hamda mahalliy tarixnavislar asarlari o‘zaro solishtirilib, ulardagi ma’lumotlarning ishonchliligi tekshirildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Masalaning manbaviy asosini, avvalo, XIX asr oxirida yaratilgan rus mualliflarining asarlari tashkil etadi. N.N.Belyavskiy 1868-yildagi mag‘lubiyatdan keyin amir Muzaffar tushkunlikka tushib taxtdan voz kechmoqchi bo‘lganini, Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman esa uni bu niyatidan qaytarganini qayd etadi [1]. Bu kichik epizod imperiya nima uchun amirlikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘shib olish o‘rniga mahalliy hukmdor qo‘li bilan boshqarish yo‘lini tanlaganini anglashga yordam beradi.

Bilvosita boshqaruvning amalda qanday kechganini amerikalik tarixchi R.A.Pirs aniq misol bilan ko‘rsatadi. Uning yozishicha, amirlikdagi adolatsizlik va zulm haqidagi shikoyatlar ko‘payganda Turkiston general-gubernatori siyosiy agentga amirning «e’tiborini shu masalaga qaratishni» buyurgan [2]. Diplomatik ibora ortida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aralashuv yashiringan. P.Shubinskiy esa hokimiyat vorisligi masalasiga to‘xtalib, 1883-yilda bo‘lajak amir Sayid Abdulahadning Rossiyaga toj kiyish marosimiga yuborilgani va u yerda voris sifatida rasman tasdiqlanishini so‘raganini yozadi [3]. Shu tariqa Buxoro taxtining taqdiri amirlik chegarasidan tashqarida hal qilina boshlagan.

Amir hokimiyatining ichki chegaralari haqida O.A.Suxareva qimmatli ma’lumot beradi. Tadqiqotchining ko‘rsatishicha, amir Abdulahadxon poytaxt ulamolari bilan kelishmovchilik tufayli hukmronlik yillarini Buxoroda emas, Rossiya ma’muriy chegarasiga yaqin bo‘lgan Karmanada o‘tkazgan [4]. Zarafshon vodiysidagi beklik markazining amalda qarorgohga aylanishi tadqiqotimiz mavzusi uchun alohida ahamiyatga ega.

Sud-huquq tizimini o‘rganishda M.S.Yusupovning «Buxoroda sud» asari asosiy tayanch hisoblanadi. Muallif qozixona mahkamasida qozikalondan tashqari muftiylar, muharrirlar, mirzolar, mulozimlar, tariqachilar, aminachilar va hatto ijaraga oid hujjatlarni yurituvchi «mirzayi ijora» faoliyat ko‘rsatganini batafsil tasvirlaydi [5]. Mustaqillik yillarida yaratilgan tadqiqotlar orasida Sh.Vohidov va R.Xoliqovaning ishi markaziy mansablar tizimini yaxlit ko‘rib chiqishi bilan ajralib turadi. Mualliflar otaliq mansabi faqat amir yoki shahzoda murabbiyligi bilan cheklanmay, Samarqanddan Qorako‘lgacha bo‘lgan hududdagi suv taqsimoti va irrigatsiya tizimi nazoratini ham qamrab olganini ta’kidlaydi [6]. Bu xulosa ma’muriy lavozim bilan vodiy xo‘jaligi o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Xorijiy tarixshunoslikda S.Bekkerning tadqiqoti protektorat munosabatlarini XX asr boshlarigacha kuzatib boradi. U 1917-yil aprelida amir Olimxon Rossiya rezidentining bosimi ostida konservativ qarashli qozikalon Burhoniddinni lavozimidan olib, o‘rniga islohotlarga xayrixohroq shaxsni tayinlaganini qayd etadi [7]. Demak, tashqi nazorat diniy-huquqiy iyerarxiyaning eng yuqori pog‘onasiga ham yetib borgan.

Mahalliy boshqaruvning asl manzarasi haqida I.L.Yavorskiyning kundaliklari ancha ochiq gapiradi. U shunday yozadi. «Buxoroda har bir bek, ularning soni 40 taga yetadi, o‘zini go‘yoki mustaqil mulk sohibi deb hisoblaydi. Ular o‘z viloyatini amirdan deyarli mustaqil ravishda boshqaradi; ularning irodasi o‘z viloyatida – qonundir» [8]. Bekliklarning iqtisodiy salmog‘ini esa D.N.Logofet raqamlar bilan ko‘rsatadi. Uning ma’lumotiga ko‘ra, XX asr boshlarida Ziyovuddin bekligi xazinaga yiliga 200 ming rubl, Karmana 300 ming rubl, Buxoro bekligining o‘zi esa 1 million rubl to‘lagan [9]. Va nihoyat, K.K.Pardayevning O‘rta Zarafshon vohasiga bag‘ishlangan dissertatsiyasida qishloq oqsoqollari har yili qishloq ahli tomonidan saylanib, amlokdor tomonidan tasdiqlangani hamda har bir yer egasining yeri, hosili va tanobona, qo‘sh puli kabi soliqlari hisobini yurituvchi daftarlarni tuzgani ko‘rsatilgan [10].

Ko‘rib chiqilgan adabiyotlar ikki guruhga ajraladi. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi rus mualliflari amirlikni ko‘pincha «qoloq Sharq» qolipida tasvirlab, imperiya aralashuvini oqlashga moyil bo‘lgan. Keyingi davr tadqiqotchilari esa boshqaruv tizimini manbalar asosida xolis tiklashga intilgan. Shunga qaramay, ma’muriy tuzilmaning Zarafshon vodiysi aholisi xo‘jalik hayotiga ta’siri hali yaxlit holda tahlil etilmagan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni qisman to‘ldirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Qaramlik davrida amirlik boshqaruvining eng muhim xususiyati shakl bilan mazmun o‘rtasidagi tafovutda ko‘rinadi. Tashqi ko‘rinishda hamma narsa o‘z o‘rnida edi. Amir taxtda o‘tirar, qushbegi har kuni unga hisobot berar, qozikalon muftiylar va qozilarga rahbarlik qilar, beklar o‘z arklarida mehmon kutar edi. Biroq 1868 va 1873-yillardagi shartnomalardan keyin bu tuzilmaning har bir bo‘g‘ini o‘ziga tegishli bo‘lmagan qarorlarni ijro etishga majbur bo‘ldi. 1885-yilda ta’sis etilgan siyosiy agentlik rasman maslahatchi idora hisoblansa-da, amalda yirik amaldorlarning tayinlanishidan tortib amir saroyining qurilish smetasigacha bo‘lgan masalalarni nazorat qildi.

Siyosiy qaramlik tezda iqtisodiy qaramlikka aylandi. Bojxona siyosatini mustaqil belgilash huquqidan mahrum bo‘lish, Buxoro tangasining Turkiston hududida taqiqlanishi va uning qiymatining rus rubliga bog‘lab qo‘yilishi amirlik bozorini imperiya bozorining tobe bo‘lagiga aylantirdi. Rus savdogarlariga berilgan imtiyozlar mahalliy savdogarni teng bo‘lmagan raqobat sharoitiga qo‘ydi. Bu jarayonning ijtimoiy oqibati ham bor edi. Pul muomalasi o‘zgarishi narxlarning tebranishiga, narxlarning tebranishi esa birinchi navbatda kam ta’minlangan dehqon va hunarmand oilalariga zarba berdi. Amir Abdulahadning shaxsiy mablag‘larini Rossiya banklarida saqlashi esa hukmdor bilan imperiya moliya tizimi o‘rtasidagi aloqa davlat darajasidan ham chuqurroq ekanini ko‘rsatadi.

Zarafshon vodiysi uchun eng og‘ir masala suv bo‘ldi. Daryo boshi imperiya hududida qolgach, quyi oqimdagi amirlik yerlari tabiiy ravishda yuqoridagi qarorlarga bog‘lanib qoldi. An’anaga ko‘ra butun havzaning mirobligi otaliq zimmasida edi. Qaramlik davrida esa amir va qushbegining general-gubernatorga suv so‘rab birgalikda murojaat qilishi odatiy holga aylandi. Qarorgohi Yangi Buxoroda joylashgan va

Turkiston general-gubernatorligiga bo‘ysunuvchi «texnika bo‘limi mudiri» lavozimining joriy etilishi bu jarayonni yakunladi. Zarafshon suvining amirlik hududida taqsimlanishini endi ana shu amaldor kuzatardi. Natijada Karmana, Ziyovuddin, Xatirchi bekliklari va Buxoro atrofidagi amlokdorliklarning dehqonlari uchun hosil taqdiri mahalliy mirob va oqsoqoldan ko‘ra uzoqdagi ma’muriyatga ko‘proq bog‘liq bo‘lib qoldi.

Temir yo‘l qurilishi amirlik ichida yangi turdagi hududlarni vujudga keltirdi. 1888-yilgi kelishuv va 1893-yilgi qoidalarga ko‘ra stansiyalar atrofidagi aholi punktlarining politsiya, sanitariya, suv ta’minoti va soliq ishlari rus amaldorlari qo‘liga o‘tdi, Buxoro hukumati vakiliga esa faqat maslahat berish huquqi qoldirildi. Bu manzilgohlarning yillik smetalari amirga emas, siyosiy agentlik orqali general-gubernatorga yuborilardi. Shu tariqa bir davlat hududida ikki xil huquqiy va iqtisodiy makon paydo bo‘ldi. Bir tomonda zamonaviy savdo va tranzit markazlari, ikkinchi tomonda an’anaviy soliq tizimi amal qiladigan qishloqlar. Tranzit yuklar va yangi savdo aloqalari stansiyalar atrofida jamlana borgani sari an’anaviy bozorlarning raqobat imkoniyati torayib bordi.

Mahalliy boshqaruvning iqtisodiy asosi beklarning davlat xazinasidan maosh olmasligiga qurilgan edi. Bu tamoyil butun tizimning xulq-atvorini belgilab berdi. Bek o‘z xarajatini yer, bog‘ va tegirmonlarni ijaraga berish hamda aholidan yig‘im undirish hisobiga qoplar ekan, uning manfaati viloyatni obod qilishda emas, mansabda qolgan muddat ichida ko‘proq mablag‘ to‘plashda edi. Xiroj va zakotdan tashqari ko‘plab qo‘shimcha to‘lovlarning paydo bo‘lishi shu mantiqning tabiiy natijasi bo‘ldi. Karmana va Ziyovuddin kabi Zarafshon bekliklarining markaziy xazinaga yuz minglab rubl to‘lagani bu hududlarning boyligini emas, aksincha, ulardan qanchalik ko‘p mablag‘ sug‘urib olinganini ko‘rsatadi. Xazinaga yetib kelgan summa aholidan undirilgan umumiy miqdorning faqat bir qismi bo‘lganini hisobga olsak, dehqon zimmasidagi haqiqiy yuk bundan ancha og‘ir bo‘lgan.

Amlokdorlik bo‘g‘inida bu muammo yanada keskinlashdi. Amlokdor ham soliq yig‘uvchi, ham soliq bilan bog‘liq nizolarni hal etuvchi, ham aybdorga jazo beruvchi shaxs edi. Bir qo‘lda to‘plangan bu vakolatlar dehqonni himoyasiz qoldirardi, chunki undan ortiqcha yig‘im olgan amaldorning o‘zi shikoyatni ko‘rib chiqardi. Yer maydonlari tanob hisobida o‘lchanib, tuman, hazora, nimhazora, qariya va marza’ kabi birliklarga bo‘lingani soliq solishni tartibga solishga qaratilgan bo‘lsa-da, daftarlarni tuzadigan oqsoqol va dargalar tanlovida shaxsiy aloqalar hal qiluvchi rol o‘ynardi. Siyosiy agentlik amloklar va qishloqlar haqida aniq ro‘yxatlar talab qilganida bunday aniqlikka erishib bo‘lmagani bejiz emas. Aholi soliqdan yashirinishga, amaldor esa poraga moyil edi. Ikkalasi ham ro‘yxatni buzardi.

Ijtimoiy tabaqalanishga ham boshqaruv tizimi o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Mansabga erishishda kelib chiqishdan ko‘ra amirga sadoqat muhimroq bo‘lgani bir qarashda ochiq tizim taassurotini beradi. Sobiq qul avlodidan bo‘lgan shaxsning qushbegi darajasiga ko‘tarilishi shunga misol. Ammo sadoqatga asoslangan tayinlov tez orada qarindosh-urug‘chilik va homiylik tarmog‘iga aylandi. Beklarning o‘g‘illari boshqa viloyatlarga bek etib tayinlanar, amaldorlar oilasida tug‘ilgan yigitlar qarindoshlari yordamida birinchi lavozimni egallardi. Shu tariqa yopiq va imtiyozli amaldorlar qatlami shakllandi. Oddiy dehqon yoki hunarmand uchun bu qatlamga kirish yo‘li deyarli berk edi.

Sud tizimidagi o‘zgarishlar ham aholi ishonchini mustahkamlamadi. Qozilarni amir tayinlashi o‘rniga ularni saylash tartibini joriy etishga qaratilgan urinish fitna va guruhbozlikka yo‘l ochdi, lavozimga loyiq bo‘lmagan kishilar kelib qoldi. Shariat asosidagi an’anaviy sud tartibi esa ma’muriy bosim ostida tobora o‘z mezonlaridan chetlashdi. Jazo tizimining shafqatsizligi, mahbuslarni oziq-ovqat bilan ta’minlash vazifasining qarindoshlar zimmasiga tashlab qo‘yilishi davlatning ijtimoiy majburiyatlardan deyarli voz kechganini ko‘rsatadi. Bunday sharoitda kambag‘al oilaning qamalgan a’zosi butun xonadon uchun iqtisodiy yukka aylanardi.

Shunga qaramay, qaramlik davrini faqat tanazzul davri sifatida baholash bir tomonlama bo‘lur edi. Amir Olimxon davrida don mahsulotlariga butun amirlik bo‘ylab yagona narx belgilanishi va beklar hamda amlokdorlarning narxni o‘zboshimchalik bilan belgilash huquqi cheklanishi markazlashuvga intilishning belgisi edi. Poraxo‘rlikni man etuvchi va tan jazosining eng og‘ir turlarini bekor qiluvchi farmonlar ham shu yo‘nalishda chiqarilgan. Siyosiy agentlik tomonidan har bir bek huzuriga rus-tatar mirzalarini devonxona mudiri sifatida tayinlash g‘oyasining ilgari surilishi esa imperiyaning o‘zi ham beklar o‘zboshimchaligini muammo deb bilganini ko‘rsatadi. Biroq bu choralar kech boshlangan edi. Ular tizimning asosiy illati bo‘lgan maoshsiz boshqaruv tamoyiliga daxl qilmadi.

O‘tkazilgan tahlil asosida aytish mumkinki, qaramlik davrida amirlik boshqaruvi ikki qatlamli tuzilmaga aylandi. Yuqori qatlamda strategik qarorlar, ya’ni tashqi aloqalar, harbiy masalalar, pul muomalasi, temir yo‘l hududlari va qisman suv taqsimoti imperiya ma’muriyati qo‘lida jamlandi. Quyi qatlamda esa soliq undirish, mahalliy sud va jamoat tartibi an’anaviy amaldorlarga qoldirildi, ularning faoliyati ustidan samarali nazorat esa yo‘q edi. Zarafshon vodiysi aholisi har ikki qatlam yukini birdaniga ko‘tardi. Imperiya manfaatlari iqtisodiy makonni qayta chizdi, mahalliy amaldorlar esa bu o‘zgarishlar xarajatini dehqon zimmasiga yukladi.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, 1868-yildan keyin Buxoro amirligida an’anaviy davlat boshqaruvining tashqi shakli saqlanib qolgan bo‘lsa-da, uning mazmuni tubdan o‘zgardi. Amir va oliy amaldorlar tashqi siyosat, harbiy ishlar, moliya va hatto taxt vorisligi masalasida mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatidan mahrum bo‘ldi. Rossiya siyosiy agentligi esa davlat ichidagi eng ta’sirchan idoraga aylandi.

Ikkinchidan, Zarafshon vodiysining ikki siyosiy tuzum o‘rtasida bo‘linishi quyi oqimdagi amirlik hududlarini suv masalasida imperiyaga bog‘lab qo‘ydi. Suv taqsimotining an’anaviy otaliq va mirob tizimidan imperiya amaldorlari nazoratiga o‘tishi dehqon xo‘jaligining barqarorligini tashqi omillarga qaram qildi.

Uchinchidan, beklar va amlokdorlarning davlatdan maosh olmasligi soliq yukining asossiz ortishiga, qo‘shimcha yig‘imlar ko‘payishiga va poraxo‘rlikning tizimli tus olishiga olib keldi. Soliq yig‘ish, nizolarni hal qilish va jazo berish vakolatlarining bir shaxs qo‘lida birlashuvi aholining huquqiy himoyasini deyarli yo‘qqa chiqardi.

To‘rtinchidan, temir yo‘l stansiyalari atrofidagi rus ma’muriyati boshqaruvidagi manzilgohlar amirlik ichida alohida iqtisodiy va huquqiy makonni vujudga keltirdi. Savdo faolligining stansiyalar atrofida jamlanishi an’anaviy bozorlarning raqobat imkoniyatini toraytirdi.

Beshinchidan, XX asr boshlarida amalga oshirilgan narxlarni tartibga solish va poraxo‘rlikni taqiqlash kabi choralar markazlashuvga intilishni aks ettirsa-da, boshqaruv tizimining asosiy tamoyillariga daxl qilmagani sababli kutilgan natijani bermadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib quyidagi takliflar ilgari suriladi. O‘zbekiston Milliy arxividagi qushbegi devonxonasi hujjatlari asosida Zarafshon vodiysidagi bekliklar va amlokdorliklarning soliq daftarlarini alohida tizimli o‘rganish hamda ularni ilmiy muomalaga kiritish maqsadga

muvofiq. Zarafshon okrugi va Buxoro amirligidagi suv taqsimoti amaliyotini qiyosiy tahlil qiluvchi maxsus tadqiqot olib borilsa, mintaqa irrigatsiya tarixining ko‘plab noaniq jihatlari oydinlashadi. Shuningdek, ushbu davr ma’muriy boshqaruv tizimiga oid ma’lumotlarni oliy ta’lim muassasalarining tarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanmalariga, Karmana, Navoiy va Buxoro o‘lkashunoslik muzeylari ekspozitsiyalariga kiritish yosh avlodning milliy davlatchilik tarixi haqidagi tasavvurlarini boyitadi.

ADABIYOTLAR

1. Белявский Н.Н. Материалы по Туркестану. – Санкт-Петербургъ, 1885. С. 13.
2. Pierce R.A. Russian Central Asia, 1867–1917. A study in colonial rule. – Berkeley, Los Angeles: University of California press, 1960. P. 59.
3. Шубинский П. Очерки Бухары // Исторический вестник. – Санкт-Петербургъ, 1892, № 7. С. 121.
4. Сухарева О.А. Бухара. XIX – начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). – Москва: Наука, 1966. С. 310.
5. Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судоустройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент-Вена, 2016. С. 16.
6. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX – XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. 30-б.
7. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London and New York: RoutledgeCurzon, 2004. P. 190.
8. Путешествие русского посольства по Авганистану и Бухарскому ханству в 1878 – 1879 гг. Из дневников члена посольства И.Л.Яворского. В двух томах. Том I. – Санкт-Петербургъ, 1882. С. 35.
9. Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – Санкт-Петербург, 1909. С. 53.
10. Пардаев К.К. Ўрта Зарафшон (Миёнқол) воҳасининг XIX – XX аср бошларида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2003. 29-б.